

Ярослав ЧАЙКОВСЬКИЙ

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ШЛЯХИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ БАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ

Проаналізовано сучасний стан банківського кредитування підприємств. Визначено нормативно-правові (організаційні) та економічні напрямки вдосконалення системи банківського кредитування.

Сьогодні в економіці України помітні позитивні тенденції призупинення спаду та початку економічного зростання, темпи і стійкість якого залежать від здатності банківської системи забезпечувати потреби суб'єктів господарювання необхідними кредитними ресурсами. Разом з тим загальні тенденції сучасного розвитку кредитних операцій вітчизняних банків свідчать про суттєве послаблення ролі банківського кредиту в забезпеченні виробничого сектору додатковими грошовими коштами.

Надання кредитів і проведення кредитної політики є найпоширенішою операцією банківських установ. Останнім кредитні операції дають основну частину доходу. Однак аналіз ситуації у банківській сфері, свідчить, що більшість банків зазнає фінансового краху в зв'язку з надзвичайно ризикованою кредитною політикою.

У зв'язку з цим великого значення набуває вдосконалення кредитної діяльності банківських установ. Банки повинні організовувати кредитні операції так, щоби вони давали максимально можливий прибуток і в цей же час намагалися знизити ризик, який безпосередньо пов'язаний з механізмом надання та погашення банківських кредитів.

Дослідженню теорії і практики організації кредитних відносин між банківськими установами та підприємствами присвячені праці вітчизняних вчених-економістів І. С. Гуцала, О. В. Дзюблюка, В. І. Міщенко, А. М. Мороза, М. І. Савлука, В. Т. Сусіденка та ін. Однак ця тема вимагає подальших наукових пошуків. Зокрема, розробка теоретичних пропозицій з удосконалення системи банківського кредитування та їх практичне використання допоможе банківській системі України підвищити ефективність діяльності всіх кредитних інститутів у процесі кредитування підприємств.

Основну увагу необхідно зосередити на виявленні тенденцій, які нині переважають у кредитних взаємовідносинах банків із клієнтами, пошуку шляхів удосконалення сучасних форм кредитування. За останні роки в розвитку кредитної діяльності банківських установ України простежуються кількісні та якісні тенденції, які відображають позитивні та негативні сторони кредитного процесу.

Кількісні зміни в розвитку системи банківського кредитування простежуються, на нашу думку, в таких тенденціях:

1. З кожним роком обсяги наданих кредитів зростають. У період з 1997 р. по 2003 р. кредитні вкладення збільшилися в 9,3 разу (табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка вимог банків за кредитами, наданих банками в економіку
України (млн. грн.) [8, 92]**

Показники	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
1. Заборгованість за кредитами (всього)	7295	8873	11787	19574	28373	42035	67835
2. Темпи зростання кредитів банків (%)	133,8	121,6	132,8	166,1	145,0	148,1	161,4

2. На 1 січня 2004 р. питома вага кредитів у загальній сумі активів банків становила 62,4% (табл. 2).

Таблиця 2

**Питома вага кредитного портфеля в обсязі сукупних активів банківських
установ України (млн. грн.) [13; 14, 8–11; 15, 9–12; 16, 11–14; 17, 22–25]**

Показники	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
1. Загальні активи	25806,2	36979,5	50391,7	67773,5	100234,4
2. У т. ч. кредитний портфель	10941,7	17599,9	31862,7	46735,6	62503,0
3. % (від загальної суми активів)	42,4	47,6	63,2	69,2	62,4

3. У кредитно-розрахункових відносинах банків із позичальниками за останні роки утвердилася стійка тенденція до випередження темпів збільшення обсягів кредитування над темпами зростання валового внутрішнього продукту (ВВП) (табл. 3). Відповідно, у розвитку економіки країни переважають екстенсивні процеси, які створюють передумови для втягнення великих сум кредиту на покриття затрат, що підлягають фінансуванню за рахунок власних коштів підприємств і бюджетних асигнувань.

Таблиця 3

Темпи зростання кредитних вкладень і ВВП за 1998–2003 рр. [8; 52, 56, 92]

Показники	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
1. Темп зростання ВВП (%)	109,9	127,2	130,4	120,1	110,6	116,6
2. Темпи зростання кредитів (%)	121,6	132,8	166,1	145,0	148,1	161,4
3. Випередження (+), сповільнення (–) темпів зростання кредитів над темпами зростання ВВП (пунктів)	+11,7	+5,6	+35,7	+24,9	+37,5	+44,8

Я. Чайковський
Тенденції і шляхи розвитку...

4. Протягом 1998–1999 рр. частка кредитів у ВВП перебувала на дуже низькому рівні – 8,7–9,0% (табл. 4). У цей період питома вага збиткових підприємств у загальній кількості господарських суб'єктів досягала 54,5–55,7%. Зрозуміло, що ці підприємства виключались із суб'єктів кредитування. Лише в 2000–2003 рр. питома вага збиткових підприємств порівняно з 1999 р. скоротилась і становила 37,7–41,0%, у зв'язку з чим відношення кредитів до ВВП було 11,5–25,8%, що вище, ніж у 1998–1999 рр. Безумовно, це можна розцінити як прийнятну, але доволі скромну тенденцію, що спостерігається при суттєвому відставанні ролі кредиту в опосередкуванні ВВП. У розвинутих країнах аналогічний показник сягає 30–40% [11, 22].

Таблиця 4
Частка банківських кредитів у ВВП України (млн. грн.) [8; 52, 56, 57, 92]

Показники	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
1. Обсяг ВВП	102593	130442	170070	204190	225810	263228
2. Кредити, надані комерційними банками суб'єктам господарювання (всього)	8873	11787	19574	28373	42035	67835
3. Питома вага кредитів банків у ВВП (%)	8,7	9,0	11,5	13,9	18,6	25,8
4. Питома вага збиткових підприємств (%)	54,5	55,7	37,7	38,2	38,8	41,0

5. Позитивним явищем у кредитуванні суб'єктів господарювання є стійка тенденція до зростання довготермінового кредитування (табл. 5).

Таблиця 5
Динаміка наданих в економіку України кредитів за термінами користування [8, 92]

На кінець періоду	Короткотермінові		Довготермінові		Усього	
	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
1991 р.	0,8	80	0,1	10	1,0	100
1992 р.	26	96	1	4	27	100
1993 р.	396	97	11	3	406	100
1994 р.	1381	89	176	11	1558	100
1995 р.	3643	89	434	11	4078	100
1996 р.	4845	89	607	11	5452	100
1997 р.	6522	89	773	11	7295	100
1998 р.	7240	82	1633	18	8873	100
1999 р.	9142	78	2645	22	11787	100
2000 р.	16060	82	3514	18	19574	100
2001 р.	22218	78	6156	22	28373	100
2002 р.	30185	72	11849	28	42035	100
2003 р.	37282	55	30553	45	67835	100

У 1998 р. з'явилися перші ознаки тенденції до зростання питомої ваги довготермінових кредитів в економіку України на рівні 18%. Ця тенденція збереглась і в 1999–2003 рр.; у структурі кредитних вкладень обсяги довготермінових позичок в 2003 р. становили 45%. На наш погляд, збільшенню довготермінового кредитування сприяло послідовне зниження облікової ставки, темпів інфляції та нарощування відповідної ресурсної бази. Адже чим вищими є темпи інфляції в країні, тим менша частка довготермінових кредитів у кредитному портфелі банків (табл. 6, рис. 1).

Таблиця 6

Динаміка інфляційних процесів, облікової ставки НБУ та частки довготермінових кредитів у кредитному портфелі комерційних банків України [8; 54, 58, 78, 92, 116]

Показники	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
1. Темп інфляції (% до попереднього року)	10,1	20,0	19,2	25,8	6,1	-0,6	8,2
2. Облікова ставка НБУ (%)	24,6	61,6	50,0	30,6	19,7	9,5	7,0
3. Темпи зростання зобов'язань банків за коштами, залученими на рахунки суб'єктів господарювання та фізичних осіб (%)	23,6	30,2	46,9	54,2	37,0	46,9	62,7
4. Питома вага довготермінових зобов'язань у загальному обсязі зобов'язань банків за коштами, залученими на рахунки суб'єктів господарювання та фізичних осіб (%)	-	6,5	5,5	6,1	13,8	24,3	32,2
5. Питома вага довготермінових кредитів у загальному обсязі кредитного портфеля банків України (%)	10,6	18,4	22,4	17,9	21,7	28,2	45,0

На цьому фоні помітно виокремлюється регіональний акцент банківського кредитування. Так, у Тернопільській області на кінець січня 2004 р. у структурі кредитних портфелів короткотермінові вкладення займали 61,5%, а довготермінові – 38,5%, у Волинській – відповідно 48,0% та 52,0%, у Львівській – 55,6% і 44,4 % [8, 95].

6. Протягом останніх років поліпшилась якість кредитного портфеля банків. З даних табл. 7 видно, що частка несвоєчасно повернутих банківських кредитів (прострочених і сумнівних) у загальному обсязі кредитів, спрямованих у реальний сектор економіки, зменшилася з 20,1% на 1 січня 2000 р. до 6,6% на 1 квітня 2002 р.

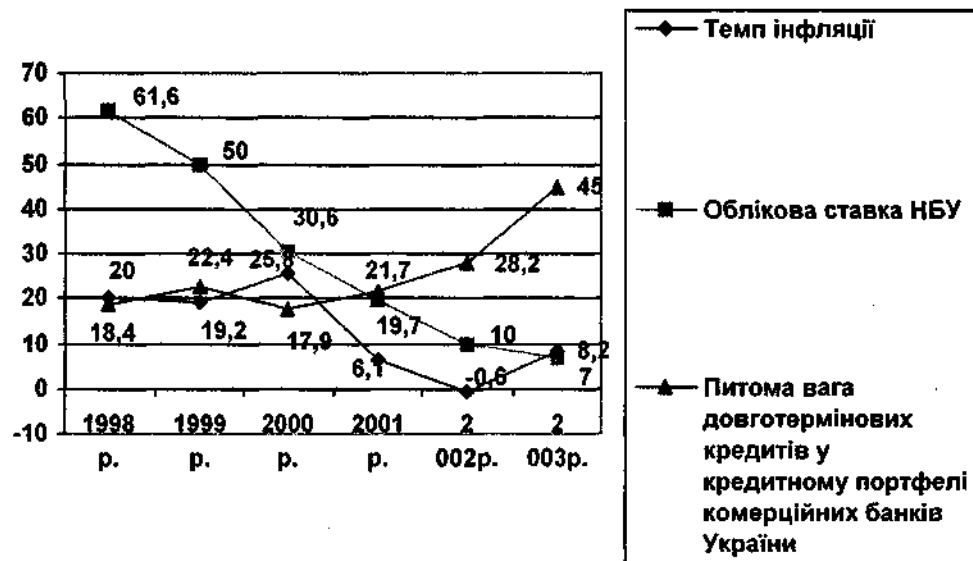

Рис. 1. Динаміка інфляційних процесів, облікової ставки НБУ та частки довготермінових кредитів у кредитному портфелі комерційних банків України [8; 54, 58, 78, 92, 116].

Таблиця 7

Динаміка структури заборгованості за кредитами, наданими банками суб'єктам господарювання в 1999–2002 рр. (%) [4, 28; 5, 27; 6, 30]

Група показників	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.*	Відхилення до 1999 р.		
1. Строкові	69,7	78,8	85,8	85,2	+9,1	+16,1	+15,5
2. Прострочені	16,6	11,4	4,9	5,2	-4,7	-11,7	-11,4
3. Сумнівні	3,5	2,8	2,0	1,4	-0,7	-1,5	-2,1
4. Пролонговані	10,2	7,0	7,3	8,2	-3,2	-2,9	-2,0

*На 01.04.2002 р.

7. В Україні більшу частину кредитів (86,8%) банківські установи надають суб'єктам господарювання (рис. 2, табл. 8) [8, 105], але позитивним є те, що вони продовжують нарощувати обсяги кредитування фізичних осіб. Так, на 1 січня 2002 р. частка кредитів, наданих фізичним особам, становила 5%, а на 1 січня 2004 р. – 13,2%. Диспропорцію між кредитами юридичним і фізичним особам обумовлюють несприятливі умови для приватного підприємництва, недосконалість законодавчого забезпечення споживчого кредитування, нестабільність ринку праці, низький рівень доходів фізичних осіб [9, с. 52–53]. Зокрема, рівень зареєстрованого безробіття на 1 січня 2004 р. в Україні становив 3,6%, проте в Тернопільській області – 6,9% [8, 15].

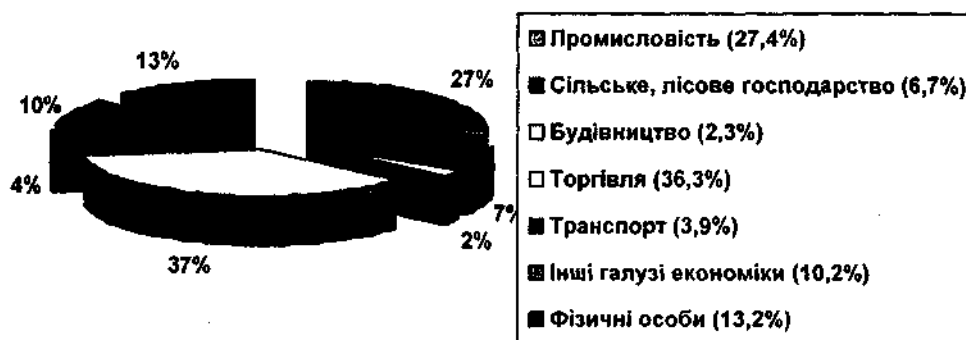

Рис. 2. Структура кредитів, наданих банками в економіку України, на 1 січня 2004 р. (за видами економічної діяльності).

Таблиця 7

Динаміка кредитів, наданих комерційними банками в економіку України в 2002–2003 рр. (за видами економічної діяльності)

Види економічної діяльності	2002 р.		2003 р.		Відхилення	
	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
Всього, з них:	42035	100	67835	100	+ 25800	–
1. Кредити, надані суб'єктам господарювання; з них:	38721	92,1	58849	86,7	+ 20128	– 5,4
1.1. Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	2644	6,3	4561	6,7	+ 1917	+ 0,4
1.2. Добувна й обробна промисловість	13329	31,7	18559	27,4	+ 5230	– 4,3
1.3. Будівництво	880	2,1	1556	2,3	+ 676	+ 0,2
1.4. Оптова та роздрібна торгівля; торгівля транспортними засобами, послуги з ремонту	15598	37,1	24598	36,3	+ 9000	– 0,8
1.5. Транспорт	1599	3,8	2663	3,9	+ 1064	+ 0,1
1.6. Інші	4670	11,1	6913	10,2	+ 2243	– 0,9
2. Кредити, надані фізичним особам	3313	7,9	8986	13,2	+ 5673	+ 5,3

Для порівняння, у країнах із розвинутою ринковою економікою, зокрема в США, кредити індивідуальним позичальникам становлять 19,5%, торговельним і промисловим компаніям – 30,3%, під нерухомість – 37% від загального кредитного портфеля національної економіки (рис. 3) [12, 172–173].

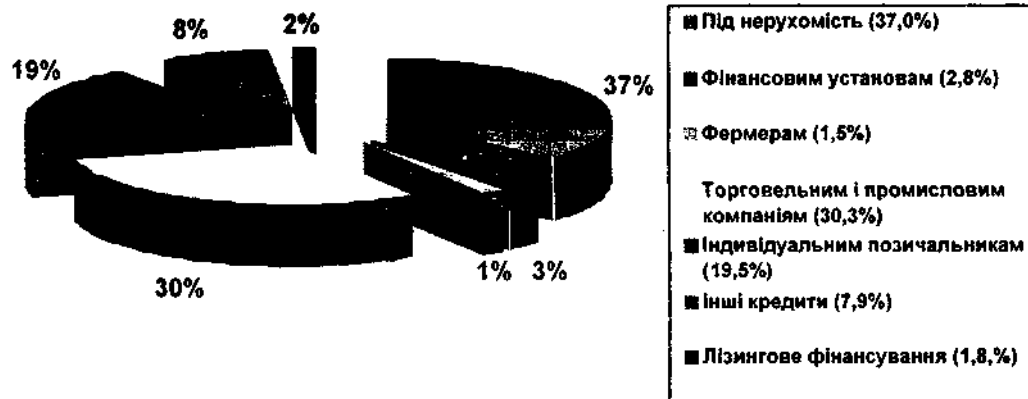

Рис. 3. Структура кредитів комерційних банків США на 31 грудня 1998 р.

5. Структура кредитного портфеля комерційних банків на 1 січня 2004 р. засвідчує дисбаланс між різними видами економічної діяльності позичальників. Найнегативнішим для сучасного стану економіки є співвідношення між часткою кредитів, спрямованих позичальниками в торговельні операції (36,3%) і будівництво (2,2%). Одна з хрестоматійних ознак економічного поживлення у будь-якій країні – збільшення грошових (у т. ч. кредитних) надходжень у будівництво, транспорт і зв'язок. Розподіл кредитів комерційних банків України за галузями економіки свідчить про протилежну ситуацію – нині кредитуються переважно промисловість і торгівля (63,7%). Але стабільність кредитування сільського господарства, мисливства та лісового господарства на рівні понад 6% є позитивним зрушенням і може стати важливим чинником розвитку агропромислового комплексу.

До тенденцій, що виражають якісну сторону розвитку системи кредитування, на нашу думку, можна віднести:

1. Головна сфера банківської діяльності – кредитування в Україні фактично не має спеціального законодавчого забезпечення. Нині правовідносини у сфері кредитування регулюються нормами Цивільного кодексу України, законів України "Про Національний банк України", "Про банки і банківську діяльність", "Про іпотеку" та "Про іпотечне кредитування", положеннями НБУ "Про кредитування" і "Про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями комерційних банків". У Цивільному кодексі дано загальні норми, які належать до інституту кредитного договору, а також регламентують основи та порядок звернення стягнення на заставне майно, способи забезпечення зобов'язань. Закон "Про Національний банк України" вміщує норми, що стосуються загальних положень грошово-кредитної політики. Закон "Про банки і банківську діяльність" також дає загальне юридичне трактування кредитних операцій і подає загальні норми, які стосуються інституту захисту прав та інтересів кредиторів, забезпечення стабільності банківської системи, а також вказує на обмеження у сфері кредитування [3, 29–30].

Права банків у законах України "Про заставу", "Про страхування", "Про

відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом", "Про оподаткування прибутку підприємств" та інших ігноруються.

Отже, суттєвою проблемою, яка безпосередньо впливає на стан системи банківського кредитування, є відсутність законодавчого забезпечення; норми чинного законодавства щодо кредитування не відповідають вимогам сьогодення, а нормативне регулювання кредитних відносин НБУ не має системного характеру та не забезпечує сталого функціонування і розвитку системи банківського кредитування в Україні.

2. У сучасній практиці застосовуються три основні методи кредитування: цільова позика, кредитна лінія та кредитування поточного рахунка з поступленням платіжних документів до нього в межах відкритого ліміту кредитування (овердрафт). Найпоширеніші у вітчизняній практиці кредити цільові. Питома вага овердрафту в кредитному портфелі банків поки що незначна (2,5% на 1 лютого 2004 р.) [8, 108].

3. При встановленні розміру позичкового процента за кредит банківські установи враховують вплив багатьох чинників, і це потребує зваженого підходу до управління кредитними вкладеннями. Водночас недостатньо враховується ряд інших чинників. Так, по-перше, незважаючи на зменшення облікової ставки НБУ та зниження темпів інфляції, процентні ставки за кредитами, на нашу думку, залишаються ще високими. По-друге, між процентними ставками за кредитами і депозитами є значний розрив – понад 10%. Як правило, у розвинутих країнах перевищення кредитної ставки над депозитною коливається в межах 2–3% [19, 285].

Заслужують на увагу дослідження, проведені вченими Франкфуртського університету (Німеччина) у 1992 р., в процесі яких були виявлені суттєві чинники, що впливають на формування рішення про надання кредиту (рис. 4) [2, 15].

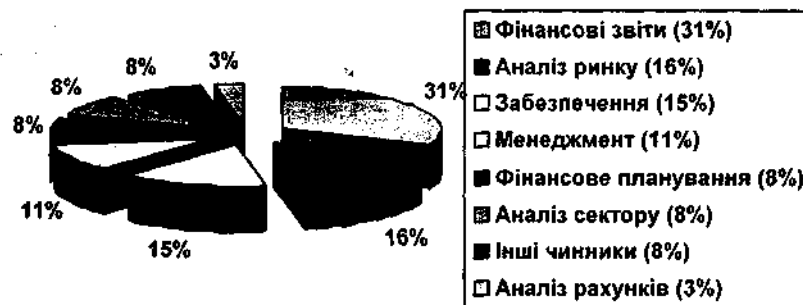

Рис. 4. Чинники, що впливають на вирішення питання про надання кредиту (за даними Франкфуртського університету, Німеччина, 1992 р.).

Як показує практика, характерним для українських банків є "перекіс" у бік одного чинника – забезпечення та переоцінка його значення (табл. 8). Це пов'язано з об'єктивною макроекономічною нестійкістю і характерними для теперішнього часу високими ризиками втрати ліквідності, слабким рівнем менеджменту більшості підприємств, непрозорістю їх фінансових та інформаційних потоків для "зовнішнього спостерігача".

Таблиця 8

Порівняльна характеристика структури чинників, які впливають на рішення про надання кредиту відповідно до даних із практики Тернопільського центрального відділення АКБ "Промінвестбанк" і Тернопільської обласної філії АКБ "Укрсоцбанк" (%)

№ з/п	Показники	АКБ "Промінвестбанк"	АКБ "Укрсоцбанк"
1.	Менеджмент	5	11
2.	Фінансове планування	5	4
3.	Аналіз рахунків	15	6
4.	Забезпечення	60	50
5.	Аналіз сектору	2	2
6.	Фінансові звіти	10	20
7.	Аналіз ринку	2	5
8.	Різне	1	2

Отже, потрібна державна програма вдосконалення системи банківського кредитування позичальників, яка б охоплювала нормативно-правові (організаційні) й економічні напрямки функціонування кредиту в економіці.

У нормативно-правовому (організаційному) сенсі доцільно забезпечити наступне:

1. Покращити регулятивну базу, в т. ч. закони, для захисту прав кредиторів. Зокрема, необхідно прийняти Закон України "Про банківське кредитування" з врахуванням об'єктивних закономірностей функціонування кредиту, принципів та умов організації кредитування, де визначити як відповідальність банку, так і позичальника, а також держави тощо.

На наш погляд, цей Закон повинен комплексно визначити "правила гри" в процесі кредитування:

- охоплювати всі види банківських кредитів, включаючи кредити, які не одержали нині належного розвитку, – іпотечний кредит, консорціумні кредити, довготермінове кредитування, форми та методи кредитування (кредитна лінія, овердрафт, контокорент);

- регулювати проведення інших активних операцій, що не належать до категорії банківського кредиту, але, здійснюючи які, банки набувають прав кредитора, а особи, на чю користь проведено операцію, зобов'язані згідно з укладеною угодою сплачувати певні грошові кошти (факторинг, форфейтинг, лізинг, авалування, акцептування та врахування векселів, надання гарантій і порук тощо);

- організувати контроль у процесі кредитування (обсяг контролю, аудит кредитних операцій);

- передбачати інфляційні моменти;

- встановити страхування кредитних ризиків та інші важливі питання.

Прийняття його, на нашу думку, дасть змогу збільшити обсяги банківського кредитування, зменшити ризики у сфері активних кредитних операцій. У підсумку виграють не лише банки, а й позичальники, котрі матимуть змогу розширити свою діяльність за рахунок кредитних коштів. У виграші буде й держава, оскільки з поживленням банківського кредитування зросте обсяг надходжень до бюджету, зокрема податків.

2. Сформувати інфраструктуру кредитних операцій (у т. ч. інформаційного, методичного, кадрового забезпечення та ін.). Так, НБУ доцільно розробити:

- нове положення "Про кредитування";
- методику оцінки кредитного ризику й управління ним;
- положення "Про роботу з проблемними кредитами";
- рекомендації з аналізу кредитного портфеля та ін.

3. Необхідною є також розробка єдиної методичної бази організації кредитування. Якщо керуватися вказівками НБУ, то банки зобов'язані розробити і затвердити за рішенням відповідного органу банку внутрішньобанківське положення про порядок проведення кредитних операцій і методику проведення оцінки фінансового стану позичальника (контрагента банку) та ін. [1].

Перелік методичної документації, що її рекомендує НБУ, не вичерпує, на наш погляд, усього набору методичних розробок, який повинен мати кожен банк для ефективної організації кредитування. Цей перелік доцільно доповнити наступними методичними вказівками:

- положення про кредитні комітети банку та кредитні комісії філій;
- порядок встановлення та перегляду лімітів;
- кредитні послуги комерційного банку;
- положення про порядок прийняття рішень щодо надання кредитів;
- регламент здійснення кредитного моніторингу;
- регламент роботи із заставою при проведенні кредитних операцій;
- порядок укладення договорів на страхування майна, наданого в заставу;
- методи управління проблемними кредитами тощо.

В економічному сенсі важливо було би здійснити такі заходи:

1. Зменшити ціну та розширити доступ кредиту для ширшого кола клієнтів. Процентна ставка банку за кредитами може бути зменшена, коли клієнт дає йому значні доходи за валютними операціями, акредитивами, гарантіями й ін., що потребує диверсифікації банківських операцій, надійної та ефективної системи контролю відносин із кожним клієнтом. Її можна також зменшити, коли позика диверсифікує кредитний портфель банку. Тому пропонується при укладанні кредитних договорів передбачати постійне коригування процентної ставки зі зміною облікової ставки НБУ, темпів інфляції тощо.

2. На сучасному етапі для стимулювання надання банками довготермінових позик на інвестиційну діяльність необхідно:

– по-перше, вирішити питання надання пільг щодо створення обов'язкових резервів, оподаткування доходів і використання прибутку банків;

– по-друге, створити умови для акумуляції у банках значних вкладів, щоби забезпечити необхідний обсяг кредитів, які мають надавати банки. Для цього потрібно стимулювати формування термінових депозитів шляхом диференціації норм обов'язкових резервів залежно від складу депозитів, зниження податку на прибуток за процентами на термінові депозити.

3. Українським комерційним банкам у сучасних економічних умовах основний акцент при виборі рішення про надання кредиту позичальникам – юридичним особам необхідно робити на якість менеджменту, аналіз фінансових звітів і рахунків, і лише в останню чергу – на забезпечення (рис. 5).

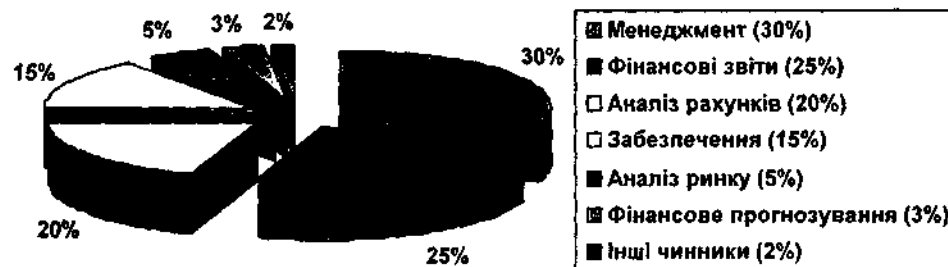

Рис. 5. Пропонована структура чинників, яка впливає на рішення комерційного банку про надання кредиту.

4. Здійснити адаптацію міжнародного досвіду кредитування до української банківської практики, звернувши особливу увагу на розвиток кредитних ліній, овердрафтів, контокоренту, консорціумних кредитів.

Література

1. Положення про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків. Затверджено постановою Правління НБУ від 6 липня 2000 р. № 279 // Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності. – 2000. – № 9. – С. 54–73.
2. Банки, малые и средние предприятия: к сотрудничеству и взаимному успеху. Руководство для СМП и банков // Проект TACIS по распространению технической информации. – Люксембург, Офис официального издания Европейского Сообщества, 1997.
3. Березовик В. Проблемы правового регулирования кредитных операций // Вісник Національного банку України. – 2001. – № 7. – С. 29–30.
4. Бюлетень Національного банку України. – 2000. – № 1. – 154 с.
5. Бюлетень Національного банку України. – 2001. – № 1. – 162 с.
6. Бюлетень Національного банку України. – 2002. – № 4. – 170 с.
7. Бюлетень Національного банку України. – 2003. – № 10. – 162 с.
8. Бюлетень Національного банку України. – 2004. – № 1. – 162 с.
9. Гладких Д. Основні тенденції розвитку кредитного ринку в Україні, або колективний портрет українського позичальника // Вісник Національного банку України. – 2001. – С. 49–53.
10. Івасів Б. С. Кредитний механізм і деякі його форми // Вісник Національного банку України. – 1997. – № 11. – С. 54–56.
11. Остапенко В. В., Мешков В. В. Кредитование банками предприятий: потребности, возможности, интересы // Финансы. – 2000. – № 8. – С. 22.
12. Роуз Питер С. Банковский менеджмент / Пер. с англ. 2-го изд. – М.: "Дело Лтд", 1995.
13. Структура активів комерційних банків України за станом на 01.01.2000 р. // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 3.

14. Структура активів комерційних банків України за станом на 01.01.2001 р. // Вісник Національного банку України. – 2001. – № 3. – С. 8–11.
15. Структура активів комерційних банків України за станом на 01.01.2002 р. // Вісник Національного банку України. – 2002. – № 3. – С. 9–12.
16. Структура активів банків України за станом на 01.01.2003 р. // Вісник Національного банку України. – 2003. – № 12. – С. 11–14.
17. Структура активів комерційних банків України за станом на 01.01.2004 р. // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 3. – С. 48–55.
18. Усоскин В. М. Современный коммерческий банк: управление и операции. – М.: "Все для вас", 1993.
19. Экономическая безопасность: производство–финансы–банки. – М., "Финстатинформ", 1998.

Редакція отримала матеріал 14 травня 2004 р.